

นิพนธ์ต้นฉบับ

การศึกษาและปฏิบัติการสื่อสารการแสดง เพื่อส่งเสริม คุณธรรมและจริยธรรม เรื่อง มหาตมะ บทพระราช นิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว MAHATAMA: THE PERFORMING ARTS COMMUNICATION TO PROMOTE MORAL AND ETHIC FROM THE PLAYS OF KING RAMA VI

สทาศัย พงศ์หิรัญ¹

Sathasai Ponghirun

วันรับบทความ : 01 พฤษภาคม 2562

วันแก้ไขบทความ : 15 พฤษภาคม 2562

วันตอบรับบทความ : 04 มิถุนายน 2562

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาและปฏิบัติการสื่อสารศิลปะการแสดง เพื่อส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรม เรื่อง มหาตมะ บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” นี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ ศึกษากระบวนการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะการแสดงในรูปแบบละครเวที และเพื่อสื่อสารแนวคิดด้านคุณธรรม จริยธรรม ผ่านผลงานสร้างสรรค์ โดยใช้กระบวนการของละครเป็นเครื่องมือในการสื่อสารแนวคิดข้างต้น ตลอดจนการศึกษาจากเอกสาร การสัมภาษณ์และการสังเกตการณ์ ซึ่งงานวิจัยนี้มุ่งเน้นการวิเคราะห์ข้อมูลโดยการตีความ และสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย ผลของการวิจัยในครั้งนี้ คือ ได้ผลงานศิลปะการแสดงในรูปแบบละครเวที และได้ต้นแบบของสื่อสร้างสรรค์ในการสื่อสาร สร้างความเข้าใจ การสำนึกในคุณธรรม จริยธรรม ตลอดจนธรรมาภิบาลในสังคม ตรงตามวัตถุประสงค์ทุกประการ โดยผลงานการสร้างสรรค์ศิลปะการแสดง สามารถจำแนกตามขั้นตอน การเตรียมการจัดการแสดงในรูปแบบละครเวที ได้ดังนี้ 1) การเตรียมงานก่อนการแสดง (Pre - production) ที่คำนึงถึงการเลือกสรรทั้ง บทละคร นักแสดง และทีมงาน 2) การดำเนินการแสดง (Production) ที่ให้ความสำคัญกับการซ้อมการแสดง การดำเนินการผลิตผลงาน ตลอดจนการเปิดให้ชมการแสดง และ 3) การประเมินผลหลังการแสดง (Post - production) เพื่อการต่อยอดพัฒนา แก้ไข และปรับปรุงผลงาน ตามแนวทางข้อเสนอแนะ และการวิพากษ์วิจารณ์ นอกจากนี้ การสื่อสารแนวความคิดด้านคุณธรรม จริยธรรม ก็สามารถสรุปประเด็นตามความสำคัญ ได้ดังนี้คือ 1) การใช้ละครเพื่อสื่อสารคุณธรรม จริยธรรม 4 ประการตามหลักของ อริสโตเติล (Aristotle) นักปรัชญาชาวกรีก ได้แก่ ความรอบคอบ (Prudence), ความประมาท (Temperance), ความกล้าหาญ (Courage) และความยุติธรรม (Justice) 2) การใช้ละครเพื่อสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคม ทั้งจากวิกฤตการณ์ทางการเมือง การปกครอง ตลอดจนความแตกต่างทางวัฒนธรรม ความเชื่อ และอุดมการณ์ของคนในสังคม ข้อสรุปจากผลการวิจัย ตลอดจนผลสำรวจจากแบบสอบถามในงานวิจัยครั้งนี้

¹สาขาวิชาศิลปะการแสดง คณะศิลปกรรมศาสตร์

Division of Performing Arts

แสดงให้เห็นว่า “การศึกษาและปฏิบัติการสื่อสารศิลปะการแสดง เพื่อส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรม เรื่อง มหาตมะ บพพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” นี้ เป็นผลงานการแสดงที่มีลักษณะเด่นที่เรียกว่า “พหุวัฒนธรรม” (Mucultural) คือการผสมผสานระหว่างเรื่องราวความเป็นไทย กับการนำเสนอในรูปแบบของละคร (theatre) และสื่อผสมของตะวันตก นอกจากนั้นยังนำไปใช้เพื่อบูรณาการองค์ความรู้ให้เข้ากับการเรียนการสอนในชั้นเรียนได้อีกทางหนึ่งด้วย การสร้างสรรค์ผลงานศิลปะการแสดงในรูปแบบละครเวทีครั้งนี้ จึงสามารถเป็นตัวอย่างของเครื่องมือในการสื่อสารการแสดง สำหรับการเรียนรู้ และเสริมสร้างความเข้าใจ ตลอดจนเป็นแนวทางในการลดปัญหาความขัดแย้งในสังคม และปลูกจิตสำนึกด้านคุณธรรมและจริยธรรมของคนในชาติไทย เพื่อการเปลี่ยนแปลงที่ดีของสังคมไทยในอนาคตได้

คำสำคัญ: ละคร, สื่อสารการแสดง, ศิลปะการแสดง, บพพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

Abstract

The research “Mahatama : The Performing Arts Communication to Promote Moral and Ethic from The Plays of King Rama V”, the royal writing of King Rama VI, to Promote Morality and Virtue” was aimed to study the process of creating performing arts in form of play and to communicate morality and virtue concept through creative works by using play process as an instrument to communicate such concept as well as to do study from documents, interview and observation. This research emphasized on data analysis through interpretation and creation of inductive conclusion. The study result was the obtainment of theater-style performing arts and model of creative media to communicate and construct knowledge and to raise awareness about morality and virtue along with governance in the society according to all objectives. The creative performing arts could be identified according to procedures of play arrangement as follows 1) pre-production that requires selection of role, performers and team 2) production with emphasis on rehearsal, work production as well as performance and 3) Post-production to extend, develop, and improve works as a guideline for more effective performance production next time. Moreover, communication of morality and virtue concept could be summarized as follows 1) Using plays to communicate 4 items of morality and virtue according to Aristotle, a Greek philosopher, including prudence, temperance, courage and justice, 2) using play to reflect social condition such as political crisis along with different culture, belief and ideology of people in the society. The conclusion from the research together with the result of survey with questionnaire indicated that “Mahatama : The Performing Arts Communication to Promote Moral and Ethic from The Plays of King Rama V”, the royal writing of King Rama VI, to Promote Morality and Virtue” was performing art with outstanding characteristic referred as to “multicultural” format which is the mixture of Thai-style story and theater-style presentation and multimedia of western. Furthermore, it could be utilized to integrate knowledge with class instruction. Hence, this creation of theater-style performance could be the model of communicative instrument for learning and constructing knowledge and understanding and the guideline to reduce social conflicts and to raise awareness about morality and virtue of people in Thailand for better social changes in the future.

Keyword: Plays, Communication Arts, Performing Arts, Writings of King Rama VI

1. บทนำ

สังคมไทยในปัจจุบันกำลังเผชิญหน้ากับปัญหาความขัดแย้งที่รุนแรง ซึ่งมีสาเหตุมาจากหลายปัจจัย ทั้งจากวิกฤตการณ์ทางการเมือง การปกครอง ตลอดจนความแตกต่างทางวัฒนธรรม ความเชื่อ และอุดมการณ์ของคนในสังคม ส่งผลให้เกิดความเสียหาย ทั้งในระดับบุคคลและระดับประเทศ มากไปกว่านั้นปัญหาความ

ขัดแย้งนี้ ยังมีแนวโน้มที่จะขยายความรุนแรงมากขึ้น ก่อให้เกิดปัญหาทั้งในด้านเศรษฐกิจและการท่องเที่ยวของประเทศ ที่ต้องประสบกับสภาวะปัญหาขาดการลงทุน ขาดรายรายได้ ตลอดจนขาดความน่าเชื่อถือในมุมมองของนานาประเทศอีกด้วย

จากปัญหาความขัดแย้งข้างต้นนี้ สะท้อนให้เห็นถึงสภาพของสังคมไทยที่เปลี่ยนแปลงไป มิใช่สังคมของการพึ่งพา โอบอ้อมอารี ถ้อยทีถ้อยอาศัย และสามัคคีกลมเกลียวเหมือนดังเช่นในอดีต อาจเป็นเพราะพัฒนาการทางเทคโนโลยีและสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆมากมาย ที่ส่งผลให้คนไทยจำนวนมาก เกิดค่านิยมเห็นแก่ตนเองเป็นหลัก มากกว่าประโยชน์ของสังคมส่วนรวม ดังจะเห็นได้จาก ปัญหาความแตกแยกทางความคิด ที่มีสาเหตุมาจากความขัดแย้งด้านผลประโยชน์ที่ซับซ้อน ประชาชนในสังคมต่างออกมาเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิ และประโยชน์ให้กับตนเอง สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องยืนยันได้ว่า สังคมไทยกำลังเข้าสู่ภาวะขาดแคลนคุณธรรมและจริยธรรมในการดำรงชีวิต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ มีพระราชดำรัสตอนหนึ่ง เกี่ยวกับปัญหาความรุนแรง และความแตกแยกในสังคมไทยไว้ว่า “...ประเทศของเราไม่ใช่ประเทศของหนึ่งคนสองคน แต่เป็นประเทศของทุกคน หากไม่เข้าหากัน เคารพหน้ากันแก้ไขปัญหา เพราะปัญหามันมีอยู่ เวลาคนเราน้ำเลือด ปฏิบัติการรุนแรงต่อกัน มันลืมหืมตา ลงท้ายเขาไม่รู้ว่าตีกันเพราะอะไร แล้วก็แก้ปัญหายังไง เพียงแต่ว่าจะต้องเอาชนะ แล้วก็ใครจะชนะ ไม่มีทาง อันตรายทั้งนั้น มีแต่แพ้ คือต่างคนต่างแพ้ ผู้ที่เผชิญหน้าก็แพ้ แล้วที่แพ้ที่สุดก็คือประเทศชาติ...” (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ, พระราชดำรัส, พฤษภาคม พ. ศ.2535)

สภาวะการณ์เสื่อมถอยทางคุณธรรมและจริยธรรมในสังคมไทย จึงเป็นสิ่งจำเป็นและเร่งด่วน ที่ทั้งภาครัฐและเอกชน ต้องให้ความสำคัญ และร่วมมือกันแก้ปัญหา เพื่อลดปัญหาความรุนแรงของประเทศชาติในอนาคต มากไปกว่านั้นยังเป็นการพัฒนาคุณธรรมและจริยธรรมให้ยั่งยืน และให้ผลลัพธ์อย่างถาวรในจิตสำนึกของคนในชาติ มิใช่เพียงแค่ผิวเผินหรือฉาบฉวยเท่านั้น

ผู้วิจัยพบว่า ประเด็นว่าด้วยเรื่องคุณธรรมและจริยธรรมนั้นได้ถูกกล่าวถึง และมีการสอนสั่งกันมาตั้งแต่สมัยอดีต ทั้งจากสถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา และ ศาสนสถาน ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีการสร้างความรู้ความเข้าใจ ในเรื่องคุณธรรมและจริยธรรม ด้วยวิธีการที่แยบยลผ่านผลงานวรรณกรรม ซึ่งปรากฏให้เห็นบทพระราชนิพนธ์หลายเรื่อง ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ประชาชนได้รับรู้ถึงประเด็นความเคลื่อนไหวของสังคม (Social Movement) ที่บางครั้งไม่สามารถพูดได้อย่างตรงไปตรงมา ผ่านรูปแบบบทละครพูด หรือกิจกรรมมหรสพ อาทิ บทละครพูดเรื่อง หัวใจนักรบ, ฉายอำนาจ, เห็นแก่ลูก, กลแตก, ตบตา, ล่ามดี ฯลฯ

บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง มหาตมะ เป็นบทละครพูดเรื่องหนึ่งที่มีความร่วมสมัย (Contemporary) เพราะเนื้อหาสาระของบทละคร มีความสอดคล้องกับสถานการณ์และสภาพของสังคมไทยในปัจจุบัน ที่มีความแตกต่างทางความคิดเห็น ส่งผลให้เกิดปัญหาความขัดแย้งและความแตกแยกภายในสังคม ขวัญชนก นัยเจริญ ได้กล่าวถึง บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง มหาตมะ ว่า “บทละครพูด เรื่อง มหาตมะ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชนิพนธ์ขึ้นโดยมีจุดประสงค์คือ ต้องการให้ประชาชนร่วมกันบริจาคเงินเพื่อสร้างเรือรบหลวงป้องกันประเทศ พระองค์ทรงวางโครงการให้ตัวละครเอก คือ นายสน มีความคิดเห็นขัดแย้งกับประชาชนไทยทั่วไปในเรื่องการบริจาคเงินสร้างเรือรบหลวง นายสนเห็นว่าการบริจาคเงินเพื่อสร้าง เรือรบเป็นเรื่องไร้สาระ สร้างจุดวิกฤตของเรื่องโดยให้ตัวละครนายสนฝันเห็นมหาดมะ มหาดมะพานายสนไปพบกับเหตุการณ์ต่างๆ และเหตุการณ์สุดท้ายคือนายสนกำลังจะตาย นอกจากนั้นยังสร้างจุดคลี่คลายคือ เมื่อใกล้จะตายนายสนเห็นความสำคัญของการสละเงินสร้างเรือรบหลวงและคิดจะบริจาคเงินดังกล่าว นายสนตื่นและพบว่าตนเองฝันไป นายสนจึงบริจาคเงินสร้างร่วมเรือรบหลวงจำนวนมาก จากบทละครพุดนี้ทำให้เห็นพระอัจฉริยภาพของรัชกาลที่ 6 ถึงกลวิธีในการเขียนชวนให้ ประชาชนสละทรัพย์เพื่อประโยชน์ส่วนรวม โดยแสดงผ่านทางวรรณกรรม ให้ตัวละครทำหน้าที่ในการอธิบายเรื่องต่างๆ กลวิธีเช่นนี้นอกจากประชาชนจะได้รับความรู้ เห็นความสำคัญตามจุดประสงค์การพระราชนิพนธ์แล้ว ก็ยังได้รับความสนุกสนาน เพลิดเพลินไปกับตัวละคร และในระหว่างการดำเนินเรื่องนั้นพระองค์ก็ยัง ทรงกำหนดบทบาทของตัวละคร และเหตุการณ์ต่างๆ ให้สอดคล้องไปกับวิถีชีวิตประชาธิปไตยในด้านต่างๆ อย่างกลมกลืน เหตุนี้ประชาชนจึงค่อยๆ ซึมซับ พฤติกรรมของตัวละครและพฤติกรรมบางส่วนก็ถูกนำมาปรับใช้ในการดำเนินชีวิต สิ่งเหล่านี้จึงถือเป็นการวางรากฐาน ประชาธิปไตยให้แก่ประชาชนชาวไทยควบคู่กันไปด้วย” (ขวัญชนก นัยเจริญ, 2555: 933)

ในงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาและปฏิบัติการสื่อสารศิลปะการแสดง เพื่อส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรม เรื่อง มหาดมะ บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” นั้น ผู้วิจัยได้ใช้กระบวนการของศิลปะการละครมาเป็นเครื่องมือในการสื่อสารแนวคิดเรื่องคุณธรรมและจริยธรรม ในการกระตุ้นให้สังคมไทยปัจจุบัน ได้ตระหนักถึงปัญหาความรุนแรงและความแตกแยก เพราะผู้วิจัยเชื่อว่า ศิลปะการแสดงนั้นเป็นศิลปะที่เกี่ยวพันกับมนุษย์โดยตรง สามารถเป็นเครื่องมือในการสื่อสารที่เข้าใจได้โดยง่าย สามารถให้ทั้งความบันเทิง กระตุ้นเร้าความคิด ให้การศึกษา สอดแทรกบทเรียน และสามารถยกระดับจิตใจ (Enlightment) ผู้ชมได้อีกทางหนึ่งด้วย

ในกระบวนการสร้างสรรค์งานวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้เลือกใช้ “ละครเวที” มาประยุกต์ใช้ในการสร้างสรรค์ผลงานการแสดง โดยให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์บทละคร (Script Analysis) เพื่อให้เกิดการตีความหมายที่เท่าทันกับยุคสมัย สอดคล้องกับการดำเนินชีวิตของผู้ชมในยุคปัจจุบัน แต่ยังคงสามารถสื่อสารงานละครให้ตรงตามวัตถุประสงค์ของบทพระราชนิพนธ์ ที่ว่าด้วยเรื่อง คุณธรรมและจริยธรรมได้ นอกจากนั้นยังผสมผสานกับแนวคิดหลังสมัยใหม่ (Post Modern) ที่ให้ความสำคัญกับการผสมผสานสื่อที่หลากหลาย ไม่เน้นผลลัพธ์ที่ความถูกหรือผิดตามชนบ แต่กลับเปิดโอกาสให้ศิลปินได้ทดลองสร้างสรรค์ผลงาน (Experimental) โดยไม่ยึดติดกับรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง ตลอดจนให้ความสำคัญกับการถ่ายทอดแก่นของเรื่อง (Theme) ที่สื่อสารไปยังผู้ชม และสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ที่ผู้วิจัยตั้งไว้

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาและปฏิบัติการสื่อสารศิลปะการแสดง เพื่อส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรม เรื่อง มหาดมะ บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” จึงเปรียบเสมือนเครื่องมือในการสื่อสารที่สามารถสะท้อนสภาพปัญหาของสังคมในปัจจุบันได้อย่างร่วมสมัย นอกจากนั้น ผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งว่า

งานวิจัยชิ้นนี้จะสามารถ นำไปใช้ในกระบวนการเรียนรู้ และประกอบการเรียนการสอน ทั้งในสาขาศิลปะการแสดง หรือการบูรณาการร่วมกับการเรียนการสอนในสาขาวิชาอื่นๆ ตลอดจนสามารถเป็นเครื่องมือสำหรับการเรียนรู้และแนวทางในเสริมสร้างความเข้าใจเพื่อลดปัญหาความขัดแย้งในสังคม และปลูกจิตสำนึกด้านคุณธรรมและจริยธรรมของคนในชาติไทย สู่การเปลี่ยนแปลงที่ดีของสังคมไทยในอนาคตอีกทางหนึ่งด้วย

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

2.1 เพื่อศึกษากระบวนการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะการแสดง ในรูปแบบละครเวที เรื่อง มหาตมะ บพพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

2.2 เพื่อสื่อสารแนวคิด ด้านคุณธรรม จริยธรรม ผ่านผลงานศิลปะการแสดง เรื่อง มหาตมะ บพพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. ประโยชน์ของงานวิจัย

3.1 ทราบกระบวนการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะการแสดง ในรูปแบบละครเวที

3.2 ทราบแนวคิด ด้านคุณธรรม จริยธรรม ที่สอดแทรกในบทละคร ตลอดจนการนำละครไปใช้เป็นเครื่องมือในการสื่อสาร เพื่อสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคม

4. ขอบเขตการวิจัย

ศึกษากระบวนการผลิต และการใช้กิจกรรมศิลปะการแสดง ในรูปแบบละครเวทีเรื่อง “มหาตมะ” เป็นเครื่องมือสื่อสาร แนวคิดด้านคุณธรรม จริยธรรมให้กับผู้ชม และใช้กลุ่มตัวอย่างในการวิจัยทั้งนักแสดงและทีมงานจากโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย

5. วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยเรื่อง “การศึกษาและปฏิบัติการสื่อสารศิลปะการแสดง เพื่อส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรม เรื่อง มหาตมะ บพพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” เป็นการศึกษาเชิงสร้างสรรค์ โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัยดังนี้

5.1 ศึกษาเอกสารเอกสาร ตำรา หนังสือ ตลอดจนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยเรื่อง “การศึกษาและปฏิบัติการสื่อสารศิลปะการแสดง เพื่อส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรม เรื่อง มหาตมะ บพพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว”

5.2 ทดลองกระบวนการสร้างสรรค์ผลงานการแสดงในรูปแบบละครเวที โดยพิจารณาแต่ละขั้นตอนของการสร้างสรรค์ และองค์ประกอบต่างๆ ตามหลักการแนวคิด และทฤษฎีทางศิลปะการแสดง

5.3 นำปัญหาจากการวิจัย และการทดลองสร้างสรรค์ผลงานการแสดงเข้าปรึกษาผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้เชี่ยวชาญทางด้านศิลปะการแสดง เพื่อตรวจสอบผลงาน ตลอดจนการให้คำแนะนำหรือข้อเสนอแนะเพื่อ

ปรับปรุงแก้ไขและพัฒนาผลงานตามลำดับ

5.4 จัดเสวนาหลังจบการแสดง (Post-show talk) โดยเปิดให้มีการวิพากษ์เพื่อรับฟังความคิดเห็น และข้อเสนอแนะของประชาคมอย่างเปิดเผย อีกทั้งให้มีการตอบแบบสอบถามแบบ ทั้งปลายปิดและปลายเปิด เพื่อนำข้อมูลที่ได้มาใช้ในการประเมินผล และรายงานผล ตลอดจนนำมาสรุปประเด็นในการหาความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

6. สรุปผลการวิจัย

ผลจากการวิจัย สามารถสรุปสาระสำคัญจากวัตถุประสงค์ของงานวิจัยได้ 2 ประเด็นสำคัญ อันประกอบไปด้วย กระบวนการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะการแสดง ในรูปแบบของละครเวที และการสื่อสารแนวคิดเรื่องคุณธรรมและจริยธรรม ผ่านผลงานศิลปะการแสดง โดยแยกสรุป ตามประเด็น ดังนี้

6.1 กระบวนการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะการแสดง ในรูปแบบของละครเวที เรื่อง มหาตมะ

6.1.1 การเตรียมงานก่อนการแสดง (Pre - production)

6.1.1.1 การเตรียมบทละคร ผู้วิจัยได้ปรับแก้ ลดทอน และสร้างสรรค์บทการแสดงใหม่บางส่วน บนพื้นฐานจากบทละครเรื่อง มหาตมะ บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เพื่อให้บทการแสดงสอดคล้องกับเงื่อนไขและปัจจัยที่สำคัญ อันได้แก่ ความเป็นไปได้ในการนำเสนอ ทั้งในส่วนของนักแสดง, ทีมงานฝ่ายต่างๆ, งบประมาณในการผลิตการแสดง, สถานที่จัดแสดง และความเหมาะสมต่อผู้ชมกับสถานการณ์ในสังคมในปัจจุบัน ซึ่งบทละครพูดเรื่อง มหาตมะ ประกอบไปด้วย 3 องค์หลัก โดยใช้กระบวนการวิธีตีความหมาย (Script Interpretation), การวิเคราะห์บทละคร (Script Analysis) และการวิเคราะห์ความหมายใต้คำพูด (Subtext Analysis) เพื่อช่วยให้บทละครมีความกระชับ และก่อให้เกิดภาพรวมใหม่ในแต่ละองค์ แต่ยังคงเนื้อเรื่อง และแก่นสารเดิมได้อย่างร่วมสมัย ตามแบบฉบับของบทละครพูด ในรัชกาลที่ 6

6.1.1.2 การคัดเลือกนักแสดง ผู้วิจัยใช้วิธีการคัดเลือกนักแสดงรูปแบบ การอดิชั่น (Audition) คือการคัดเลือกนักแสดงจากผู้สมัครจำนวนมาก มาทดสอบทักษะทางการแสดง ทั้งการใช้ร่างกาย การใช้เสียง และการใช้อารมณ์ความรู้สึก ซึ่งเป็นเครื่องมือพื้นฐานของการเป็นนักแสดง ตลอดจนการซักถามข้อมูลทั่วไป ประสพการณ์ในการแสดง ทักษะที่มีต่อบทละคร และตัวละครต่างๆในเรื่อง โดยการคัดเลือกนักแสดงในงานวิจัยนี้ พิจารณาจาก ความสามารถในการถ่ายทอดตัวละคร และทักษะในการแสดงเป็นสำคัญ

6.1.1.3 การคัดเลือกทีมงาน ผู้วิจัยคัดเลือกทีมงานตามความถนัด และทักษะเฉพาะทางของแต่ละบุคคลในแต่ละด้าน ด้วยวิธีการสัมภาษณ์ตัวต่อตัว (Personal - interview method) เพื่อให้ตำแหน่งงานแต่ละหน้าที่ เหมาะสมกับความสามารถของทีมงานแต่ละฝ่าย ซึ่งสามารถจำแนกโครงสร้างหน้าที่ทีมงานเป็น 2 ส่วนใหญ่ๆได้แก่ งานบริหารจัดการการแสดง (The managerial function) ซึ่งประกอบไปด้วย ผู้อำนวยการแสดง, ผู้ควบคุมการผลิต, ประชาสัมพันธ์, ประสานงานสถานที่และโรงละคร, สวัสดิการ, สื่อสิ่งพิมพ์และ

ผู้จับบัตร, เหน็บฉลุ, ฯลฯ และงานผลิตผลงานศิลปะการแสดง (The artistic function) ซึ่งประกอบไปด้วย ผู้กำกับเวที, ผู้ออกแบบฉาก, ผู้ออกแบบอุปกรณ์ประกอบฉาก, ผู้ออกแบบเครื่องแต่งกาย, ผู้ออกแบบแสง, ผู้ออกแบบเสียง, ผู้ประพันธ์ดนตรี, ผู้ออกแบบการแต่งหน้าและทำผม ฯลฯ

6.1.2 การดำเนินการแสดง (Production)

6.1.2.1 การซ้อมการแสดง (Rehearsal) คือการกระบวนการพัฒนางานภาพบนเวที (Pictorialism) ก่อนการเปิดการแสดงจริง โดยอาศัยความร่วมมือของทุกฝ่ายทั้งนักแสดง และทีมงานในการผลิตผลงานการแสดง ซึ่งผู้วิจัยได้แบ่งขั้นตอนการทำงานจากส่วนย่อย ไปจนถึงผลงานการแสดงตลอดทั้งเรื่อง โดยให้ความสำคัญกับกระบวนการ ตั้งแต่การอ่านบทครั้งแรก (First Reading), การจัดวางตำแหน่งและกิจกรรมของนักแสดงบนเวที (Staging), การซ้อมเก็บรายละเอียด (Polishing rehearsal), การซ้อมเทคนิคในการแสดง (Technical rehearsal) และการซ้อมใหญ่ (Dress rehearsal)

6.1.2.2 ผลงานการแสดง (Performance) แม้ว่าผลงานการแสดงชิ้นนี้จะผ่านกระบวนการซ้อมอย่างละเอียดแล้ว แต่ในการนำเสนอการแสดงที่มีลักษณะของ “การเล่นสด” ก็มีตัวแปร และปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้การแสดงในแต่ละครั้งมีความแตกต่างกัน อาทิ สมรรถภาพของนักแสดง เทคนิคประกอบการแสดง ตลอดจนจนเพศ วัย และประสบการณ์ของผู้ชมที่เข้าชมการแสดง ซึ่งส่งผลให้ผลลัพธ์ทางการแสดงมีความคลาดเคลื่อน แตกต่างกันไปในแต่ละรอบ ในทางตรงกันข้าม อาจเรียกได้ว่า เป็น “เสน่ห์” อย่างหนึ่งของการชมมหรสพ ที่ไม่สามารถคาดคะเนหรือคาดเดาสิ่งที่จะเกิดขึ้นในแต่ละครั้งได้ การแสดงครั้งนี้ นำเสนอในรูปแบบของละครเวที มีความยาว 2 ชั่วโมง โดยจัดแสดง 3 รอบ ในวันที่ 1-3 กันยายน พ.ศ. 2558 ณ โรงละครวังหน้า สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กรุงเทพมหานคร

ภาพแผ่นประชาสัมพันธ์ผลงานการแสดงละครเวทีเรื่อง มหาตมะ
ที่มา: ภาพถ่ายส่วนตัวของผู้วิจัย

6.1.3 การประเมินผลหลังการแสดง (Post - production)

6.1.3.1 การรื้อถอนและการเก็บรายละเอียด เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นท้ายสุดของการแสดง ในกระบวนการนี้ ทั้งผู้วิจัย ที่ทีมงานและนักแสดง ได้เรียนรู้กระบวนการทำงานภายใต้ความรับผิดชอบอย่างเป็นระบบ ในการจัดเก็บฉาก อุปกรณ์ประกอบฉาก และเครื่องแต่งกาย ตลอดจนวิธีการดูแลรักษา ซึ่งเป็นวัฒนธรรมอันดีในการทำงานร่วมกัน และเป็นการปลูกฝังทัศนคติที่ดีต่อความรับผิดชอบในการทำงาน ตลอดจนการใส่ใจรายละเอียดสิ่งต่างๆรอบตัว และเสริมสร้างทักษะความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และสังคมอีกด้วย

6.1.3.2 การวิเคราะห์ปัญหาและแนวทางแก้ไข ผู้วิจัย นักแสดง และทีมงาน ได้ร่วมกัน วิเคราะห์ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นระหว่างการดำเนินงานตั้งแต่กระบวนการเตรียมการแสดง กระบวนการซ้อมการแสดง และวันแสดงจริง ซึ่งมีทั้งปัญหาที่เกิดจากปัจจัยภายนอก และที่เกิดจากปัจจัยภายใน ตลอดจนคำวิจารณ์หรือปัญหาจากมุมมองของผู้ชม และผู้เชี่ยวชาญ อาทิ ปัญหาเรื่องความยาวของบทละคร, การพัฒนาทักษะการแสดงของนักแสดง, งบประมาณในการผลิต, ความสัมพันธ์และการทำงานร่วมกันของนักแสดงและทีมงาน ฯลฯ ซึ่งผู้วิจัยและคณะทำงาน ได้กำหนดแนวทางแก้ไขไว้อย่างเป็นลำดับขั้นตอน เพื่อการพัฒนาการทำงาน และการผลิตผลงานการแสดงในครั้งต่อไป

6.1.3.3 การประเมินผลและการสำรวจแบบสอบถาม ผู้วิจัยได้เปิดโอกาสให้ผู้ชมเสนอแนะข้อคิดเห็นต่อผลงานการแสดง ทั้งจากการวิพากษ์ การสำรวจทัศนะผู้ชมจากแบบสอบถามหลังชมการแสดง ทั้งผู้ชมที่เป็นกลุ่มนักเรียน เยาวชน และบุคคลทั่วไป ตลอดจนการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญทางด้านศิลปะการละคร ซึ่งผลงานการแสดงครั้งนี้ได้รับข้อคิดเห็นต่างๆที่แตกต่างกัน ตามประสบการณ์ของผู้รับชม อันจะเป็นแนวทางที่ดีสำหรับผู้วิจัยในการพัฒนาผลงานการวิจัยในครั้งต่อไป

6.2 การสื่อสารแนวคิดเรื่องคุณธรรมและจริยธรรม ผ่านผลงานศิลปะการแสดง เรื่อง มหาตมะ

6.2.1 การใช้ละครเพื่อสื่อสารคุณธรรม จริยธรรม 4 ประการตามหลักของอริสโตเติล

แม้ว่าบทละครเรื่อง มหาตมะ จะบ่งชี้ให้เห็นว่าเป็นเรื่องราวเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับบริบทของสังคมไทย มีวัตถุประสงค์เพื่อสอนคนไทย แต่ในขณะเดียวกันบทละครเรื่องนี้ ก็สอดแทรกประเด็นร่วมสมัยที่สามารถเชื่อมโยง และสอดคล้องกับแนวคิด ทฤษฎีจริยศาสตร์ ด้านคุณธรรมและจริยธรรม ของอริสโตเติล (Aristotle) นักปรัชญาชาวกรีก (อ้างถึงใน รัชดาวัลย์ สวณจันทร์, 2552: ออนไลน์) ไว้ 4 ประการ โดยผู้วิจัยสามารถสรุปแต่ละประเด็น สอดคล้องกับเรื่องราวในบทละครได้ดังนี้

6.2.1.1 ความรอบคอบ (Prudence) คือ รู้ว่าสิ่งใดควรประพฤติและสิ่งใดไม่ควรประพฤติ สอดคล้องกับตัวละครนายสน ที่ได้เรียนรู้คุณค่าของชีวิต หลังจาก มหาตมะ ได้พาไปพบเจอกับเหตุการณ์ต่างๆ และเกิดการตระหนักรู้ว่าจะไม่กลับไปมีพฤติกรรมและความประพฤติอย่างที่แล้วมาอีก

6.2.1.2 ความประมาณ (Temperance) คือ รู้จักควบคุมความต้องการและการกระทำให้เหมาะสมกับสภาพและฐานะของตน สอดคล้องกับ เหตุการณ์ที่มหาตมะใช้เวทมนต์ สร้างสถานการณ์จำลอง โดยทำให้นายสนเข้าใจว่าตนเองปราศจาก คนรัก เงินทอง และเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มราคาแพง นายสนจึงไม่

ต่างอะไรกับขอทาน และยอมจำนนต่อสภาพฐานะตน และโชคชะตาที่เกิดขึ้น ซึ่งตรงกันข้ามกับพฤติกรรมก่อนหน้า ที่คือด้าน เจ้ายศเจ้าอย่าง และไม่ก้มหัวให้ใคร

6.2.1.3 ความกล้าหาญ (Courage) คือ การกล้าเผชิญหน้าต่อความเป็นจริง สอดคล้องกับเหตุการณ์ในตอนท้ายขององก์2 ที่นายสนต้องเผชิญหน้ากับการตัดสินใจครั้งใหญ่ ที่ต้องเลือกระหว่างการใช้ชีวิตที่เหลืออยู่เพื่อตนเอง หรือการเสียสละเพื่อประเทศชาติ โดยในตอนท้ายของเรื่องเมื่อนายสนได้ผ่านการเรียนรู้เหตุการณ์จำลองต่างๆของการใช้ชีวิต นายสนก็เลือกประเทศชาติมากกว่าความสุขส่วนตัว

6.2.1.4 ความยุติธรรม (Justice) คือ การให้แก่ทุกคนตามความเหมาะสม สอดคล้องกับเหตุการณ์ในองก์3 ที่นายสน พัฒนาตนเองจากการเรียนรู้ประสบการณ์ชีวิต สามารถแยกแยะข้อดีและข้อเสีย ข้อควรประพฤติและไม่ควรประพฤติ แม้แต่ภรรยาตนเองก็แปลกใจกับการเปลี่ยนแปลงของนายสน เพราะนายสนหันมาสนใจการบริจาคทาน การให้ที่อยู่อาศัยกับคนเดือดร้อน ตลอดจนการไม่เอาเปรียบในการซื้อขายสินค้า และเปลี่ยนทัศนคติมาเห็นอกเห็นใจผู้อื่น

6.2.2 การใช้ละครเพื่อสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคม

บทละครพูดพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากให้ความบันเทิง สนุกสนาน และขบขันแล้วนั้น หากวิเคราะห์ถึงแก่นแท้ของบทพระราชนิพนธ์ จะพบว่า บทละครมีเนื้อหาเพื่อสะท้อนปัญหาของคนไทย ในประเด็นต่างๆ ตามวาระสมัยของกระแสเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น จึงทำให้บทละครพระราชนิพนธ์นั้น มีบทบาทสำคัญในฐานะของเครื่องมือในการสื่อสารกับสังคม อาทิ เรื่องกฎหมาย, สิทธิของสตรีในการเลือกคู่, ความสามัคคี ตลอดจน การตระหนักรู้ใน ประชาธิปไตย จากการศึกษาและวิจัยพบว่า ผลงานศิลปะการแสดงต้องมีความเกี่ยวข้องกับคนในสังคม เพื่อสอน เพื่อให้แฉกคิด และเพื่อตอบสนองพฤติกรรมการใช้ชีวิต เพราะหากงานศิลปะไม่สามารถให้ประโยชน์กับผู้ชม ทั้งในทางกาย และทางจิตใจได้แล้ว งานศิลปะการแสดงนั้นก็ไม่นับว่าเป็นงานที่มีคุณค่าน่าชมอีกต่อไป การสร้างสรรค์ผลงานการแสดงเรื่อง “มหาตมะ” มีจุดประสงค์เพื่อสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคมในอดีตที่มีปัญหาความขัดแย้งที่รุนแรง ซึ่งมีสาเหตุมาจากวิกฤตการณ์ทางการเมือง การปกครอง ตลอดจนความแตกต่างทางวัฒนธรรม ความเชื่อ และอุดมการณ์ของคนในสังคม ส่งผลให้เกิดขัดแย้งและความเสียหาย ทั้งในระดับบุคคลและระดับประเทศ ผ่านการเล่าเรื่องชีวิตของตัวละคร “นายสน” ซึ่งผู้ชมสามารถติดตามพัฒนาการของพฤติกรรมตัวละครจากจุดเริ่มต้นเรื่อง (Exposition) สู่วิกฤต (Crisis) ของการเปลี่ยนแปลงทางความคิด ทัศนคติ และการกระทำของ “นายสน” ที่มีต่อตัว ละครอื่น ๆ นำพาไปจนถึงจุดสูงสุด (Climax) ของเรื่องที่ตัวนายสนต้องตัดสินใจว่าจะเลือกเดินทางไหน และคลี่คลาย (Denouement) ปมในใจของตัวละครในตอนท้ายของเรื่องในที่สุด จากตัวอย่างทิศทางการนำเสนอผลงานการแสดงข้างต้น จะเห็นได้ว่าเรื่องราวของสภาพสังคมไทยในอดีต ยังคงสามารถนำมาสอน ถ่ายทอดเป็นบทเรียน เสมือนภาพสะท้อนให้กับสังคมปัจจุบันได้อย่างร่วมสมัย

7. การอภิปราย

ในงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาและปฏิบัติการสื่อสารศิลปะการแสดง เพื่อส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรม

ภาพชุดที่ 1: ภาพการแสดงองก์ที่ 1
ที่มา: ภาพถ่ายส่วนตัวของผู้วิจัย

ภาพชุดที่ 2: ภาพการแสดงองก์ที่ 2
ที่มา: ภาพถ่ายส่วนตัวของผู้วิจัย

ภาพชุดที่ 3: ภาพการแสดงองก์ที่ 3
ที่มา: ภาพถ่ายส่วนตัวของผู้วิจัย

เรื่อง มหาตมะ บพพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” ผู้วิจัยมีข้ออภิปรายต่อผลที่ได้จากการวิจัยดังนี้ ประเด็นแรก คือ การสร้างสรรค์ผลงานการแสดงครั้งนี้ ผู้วิจัยเลือกใช้สัญลักษณ์ (Symbol) เป็นส่วนหนึ่งในการสร้างสรรค์ผลงานการแสดง โดยลดทอนความสมจริง (Realistic) ในการนำเสนอ แต่ยังคงให้ความสำคัญกับการนำเสนอความหมายที่แฝงไว้ ที่สอดคล้องกับบริบทของเรื่อง เพื่อนำเสนอ “ภาพแทนค่า” ให้ผู้ชมได้รับความหมายจากสัญลักษณ์นั้นๆ ในทิศทางที่ใกล้เคียงกัน ผ่านองค์ประกอบศิลป์ และการกระทำของตัวละคร (Action) นอกจากนี้ยังให้ความสำคัญกับการให้ความหมายของภาพสะท้อนระหว่างบทละครในอดีตกับสังคมไทยในปัจจุบันอีกด้วย

ส่วนประเด็นสุดท้าย คือ ผู้วิจัยเลือกใช้การผสมผสานระหว่างเรื่องราวของสังคมไทย กับการนำเสนอในรูปแบบของละครตะวันตก หรือ “พหุวัฒนธรรม” (Mucicultural) เป็นการนำลักษณะเด่นจากหลากหลายวัฒนธรรม มาเป็นแนวคิดในการ สร้างสรรค์ผลงานการแสดง ซึ่งผลงานการแสดงครั้งนี้ ถูกถ่ายทอดในแนวคิดของการแสดงที่ยังคงอนุรักษ์คุณค่าความงามของภาษาไทย ตามขนบของบทละครพูดในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ขับเคลื่น และนำเสนอด้วยเทคนิคของละครเวที ตลอดจนการใช้สื่อผสมสมัยใหม่ ทำให้ผู้ชมในปัจจุบันเข้าใจเรื่องราวได้ง่ายขึ้น ส่งผลให้เกิดการกระตุ้นการรับรู้ และอารมณ์ร่วม (Empathy) ทำให้เกิดอรรถรสของศิลปะการแสดงที่เพิ่มมากขึ้น

8. ข้อเสนอแนะ

8.1 ข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะของผู้ชมจากการชมการแสดง

8.1.1 นอกเหนือจากบทพูดของตัวละคร และทักษะในการแสดงของนักแสดงแล้ว ผู้ชมยังสามารถเข้าใจเรื่องราวในการแสดงได้ง่ายขึ้น ผ่านเทคนิคสื่อผสมอื่นๆ อาทิ เทคนิคการสลัดฉาก เทคนิคแสงเสียง และเทคนิคมายากล สามารถกล่าวได้ว่าเป็นภาพลวงตาที่สมจริง

8.1.2 ผู้ชมจำนวนไม่น้อย ได้รู้จักผลงานพระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่หลากหลายมากขึ้น ส่งผลให้เกิดการกระตุ้นความสนใจในการศึกษาบทละครพูดในรัชกาลที่ 6 และบทละครพูดของไทยเรื่องอื่นๆ ของผู้ชมเพิ่มมากขึ้น

8.1.3 สามารถผสมผสานเทคนิคการออกแบบองค์ประกอบศิลป์ต่างๆ ให้สอดคล้องกับการดำเนินเรื่อง และแฝงซึ่งสัญลักษณ์และความหมายภายใต้งานออกแบบต่างๆ ด้วยแนวคิดแบบโพสต์โมเดิร์น (Post modern) ซึ่งแตกต่างจากผลงานการแสดงละครโรงเรียนอื่น ๆ ที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน

8.1.4 นักแสดงทั้งหมดเป็นเยาวชนในระดับมัธยมต้นและมัธยมปลาย แต่สามารถสร้างความเชื่อให้กับผู้ชม และสร้างอารมณ์ร่วมในการแสดงระหว่างผู้แสดงและผู้ชมได้อย่างมืออาชีพ ทำให้เห็นถึงกระบวนการฝึกฝนทักษะทางการแสดง

8.1.5 บางช่วงตอนของการแสดงใช้เวลานานเกินไป ควรปรับให้กระชับ และให้ความสำคัญกับการเรียนรู้ของตัวละคร และผลลัพธ์ของการกระทำของตัวละครให้มากกว่านี้

8.1.6 ควรมีการอธิบายความเป็นมาของตัวละคร และเรื่องราวก่อนเริ่มการแสดง เพื่อให้ผู้ชมเกิดความเข้าใจในบทละคร และพระอัจฉริยภาพของรัชกาลที่ 6 ถึงกลวิธีในการเชิญชวนให้ประชาชนมีส่วนร่วมกับสังคม โดยจัดนิทรรศการ หรือ การให้ข้อมูลในสูจิบัตรและสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆ เพื่ออรรถรสในการชมละครที่เพิ่มมากขึ้น

8.2 ข้อเสนอแนะต่อการวิจัยครั้งต่อไป

8.2.1 สนับสนุนให้มีการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะการแสดง เพื่อเป็นการประชาสัมพันธ์ให้เยาวชนรุ่นใหม่ได้รู้จักกับบทละครและวรรณกรรมของไทย ตลอดจนเป็นการอนุรักษ์วัฒนธรรมของชาติโดยไม่ทำลายเรื่องราวดั้งเดิม

8.2.2 นำรูปแบบและแนวความคิดที่ได้จากงานวิจัยฉบับนี้ไปใช้เพื่อบูรณาการองค์ความรู้ให้เข้ากับการเรียนการสอนในชั้นเรียน ตลอดจนการบูรณาการกับศาสตร์และศิลป์แขนงอื่นๆ เพื่อให้เกิดการพัฒนาศักยภาพทางด้านความคิดสร้างสรรค์และผลงานใหม่ๆ ในอนาคต

9. บรรณานุกรม

- กองบรรณาธิการมติชนสุดสัปดาห์. (2551, 29 สิงหาคม - 4 กันยายน). ประเทศของเราไม่ใช่ประเทศของ 1 คน 2 คน บทความพิเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ. มติชนสุดสัปดาห์, (28)1463, หน้า 9
- ขวัญชนก นัยเจริญ. (2555). การวิเคราะห์ภาพสะท้อนวิถีชีวิตประชาธิปไตยจากบทละครพูดพระราชนิพนธ์ ใน พระมวงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์. คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลสุวรรณภูมิ.
- ชัยพร วิชชาวุธ, ธีระพร อุวรรณโณ. (2536). แนวคิดและพัฒนาการใหม่ในการปลูกฝังจริยธรรม. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ทัศนาศา ทศนมิตร. (2533). รวมเรื่องเอกละคร ร.6. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ร.ศ. 229.
- มัทนี รัตน์. (2549). ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับศิลปะการกำกับการแสดงละครเวที. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- รัชดาวัลย์ สอนจันทร์. (2552). หลักคุณธรรม จริยธรรม ศิลธรรมที่เกี่ยวกับการพัฒนาบุคลิกภาพ. สืบค้น จาก <https://www.gotoknow.org/แลกเปลี่ยนเรียนรู้สู่การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์>.
- สดีไล พันธ์มุกโกล. (2542). ศิลปะของการแสดง (ละครสมัยใหม่). พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.